Harput'da Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi*

Ulu Mosque (Bey Pinari) Fountain In Harput

Ayetullah Kılıç**

Abstract: Because fountains are the most important architectural elements that provided the water needs of people in the past, they are among the most important architectural works in Turkish-Islamic cities. Therefore, The Ottomans, whose waters are known to be sacred, played significant roles in creating works of art that carried the architectural style of their time by ornamenting squares with fountains that were modest or luxurious reflections of water civilization in addition to significant roles in forming neighborhoods and streets in city centers. Because water is the greatest need of humanity, it has been aimed to meet this need in various ways for centuries and many structures have been created in line with this aim. The fact that these structures signal that especially Islamism place great importance on water and providing water to people is one of the greatest charity works increased this importance further. In Harput, which is the name of a region in history, many fountains were built and routes for fountains were created. Many of these fountains have survived until today. One of these fountains is Harput Ulu Mosque Fountain, which has a round-arched, vaulted shape and is located next to the yard of Ulu Mosque in Camii Kebir neighborhood, and it constitutes the main theme of our study. In this study, Ulu Mosque Fountain in Harput, which is located within Şefik Gül Culture House (Gülşen House) in Harput neighborhood of the central county of the city of Elazığ, was investigated in terms of art history. The study was initiated with a literature review. Accordingly, the investigation covered history and geography of Harput, development of fountain architecture, the detailed location of Ulu Mosque Fountain in Harput, its history, plan, materials, technique and ornamentation, the restoration process, the points considered during its restoration process, suggestions and conclusions.

Structured Abstract: Elazığ is a city where various civilizations ruled from past to present. It is one of the rare cities of Anatolia, which was habituated from the Paleolithic period to today. Harput, the first place of settlement, harbors a rich cultural heritage.

In Harput, many works, such as churches, mosques, prayer rooms, mausoleums, bathhouses and fountains, have survived until today. Some of these works were restored while projects were prepared for restoring others.

* “Bu makale İNCOS Üsküp’te sunulan sözlü bildirinin makale formatında hazırlanmış halidir.”

** Uzm. Sanat Tarihçi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü
Van Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, Department of Art History
ORCID 0000-0003-1267-1795

kelepce_1983@hotmail.com

Cite as/ Atf: Kılıç, A. (2020). Harput'da Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi, *Turkish Studies*, 15(1), 391-411.
<https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.38899>

Received/Geliş: 08 October/Ekim 2019

Accepted/Kabul: 25 February/Şubat 2020

Copyright © MDE, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 29 February/Şubat 2020

CC BY-NC 4.0

In Harput, Elazığ, the current state of Ulu Mosque (Bey Pınarı) Fountain in Harput, which survived until today, was revealed by investigating its historic fabric, marks from the past and conducted restoration works. The changes in the fountain from the data it was built to today and the positive and negative sides of the practiced additions were evaluated.

Fountains, which are indispensable elements of water architecture, are works of art that ornament squares and carry the architectural styles of the time. They played significant roles in the creation of neighborhoods and streets in city centers. Due to humankind's need for water, this need was met in various way and many structures were built for this purpose. These structures signal that especially Islamism place great importance on water and providing water to people is one of the greatest charity works, which increased this importance further.

In fact, in the Islamic faith, fountains are one of the Sadaka-i Cariye, which refers to charity and doing good (Mosques, schools, madrasahs etc), conducing to continuous good deeds. In a hadith, the significance of this subject was emphasized by saying "the most virtuous of Sadaka is providing water", which constituted important encouragements for Muslims.

The neighborhood, where Ulu Mosque (Bey Pınarı) Fountain in Harput is located, is one of the oldest Muslim neighborhoods of Harput, the Camii Kebir neighborhood, which was formed around Ulu Mosque and its surroundings. In 16th-century registry books, the population was noted to be more than 400. Historically, although fluctuations in the population occurred, it always preserved its significance. Because the inhabitants of this locality, which is especially called Keşoğlu square, were members of Saray Bey, palace masters, and distinguished people, the fountain was entitled as Bey.

Furthermore, in registry and typing books, we observed that many foundations were established in Harput. The founding purpose of these included meeting the needs of religious, social and educational structures, such as mosques, prayer rooms, madrasahs, schools, zawiyas and lodges as well as paying for personnel. Additionally, some foundations were responsible for maintenance and repair of mosques and waterways. Accordingly, foundations for Meydan, Zeynep, and Deve Lake fountains were founded for these purposes in Harput.

Fountains in Harput are separated into two groups as bound and unbound to buildings. The fountains bound to buildings generally have a niche-like shape and their entrance sides are round- or pointy-arched. Those unbound to buildings usually have vaulted shapes.

Ulu Mosque (Bey Pınarı) Fountain in Harput has a vaulted shape, just as Harput Çahpur Fountain (early 19th century), Harput Alaaddin Bey Fountain (1580-1581) and Harput Meydan Fountain (1878-1879), and it is an unbound fountain.

Although the fountain, which was restored along with the restoration of Şefik Gül Culture House in 2005, exhibited a preventative approach in terms of transferring it to future generations, parts of the fountain that were not restored according to its original state were observed. For example, the investigation of available archive photographs revealed that the fountain did not have soffit system and needed to have flat rooftop layer system, just as the top layers of other fountains located in Elazığ. However, today, top layer of the fountain is covered with concrete material and 15 cm-long soffit protrusion was attached. Furthermore, concrete coating was used in arched corners and around central inscription of the vaulted side.

Because the building material of fountains in Elazığ is stone, the structures include stone ornamentation. Four different types of stone ornamentation can be observed in the fountains in Elazığ. These include pinecone motifs, plant in vase motifs and branch motifs. Of these ornamentations, the plants in vase motif, applied by the embossing technique, can be observed in corners of arches in Ulu Mosque (Bey Pınarı) Fountain in Harput and Üç Lüleli Fountain in Harput (1905-196 / 1907-1908). This vase motif gained popularity in Turks during the Ottoman period. It is commonly used in gravestones and fountains and can be observed in improved ways in the 18th and 19th centuries.

Outside of Elazığ, similar to motifs, observed in the 18th and 19th centuries, can also be observed in İzmir Mustafa Efendi Fountain (1795), İzmir Kemeraltı Fountain (18th century), İstanbul Ayşe Hatun Fountain (1794), Kaptan Gazi Hasan Paşa Fountain (1780), Hekimoğlu Ali Paşa Fountain (1783) and İstanbul Mahmut II Fountain (1811).

The vases observed in these fountains were organized in various forms. The vases rather resemble flowerpots. The body of vases located in fountains had wide bottoms, which sprawls by narrowing through middle. The sides of mouths widening upwards from the body have zigzag motifs. The vase in Ulu Mosque (Bey Pınarı) Fountain has distinct corners while the vase in Üç Lüleli Fountain rather resembles a cup with round lines. The plant motif in the vase in Üç Lüleli Fountain finishes with top leaves while the plant in Ulu Mosque (Bey Pınarı) Fountain has top leaves organized in diamond-embossed shapes. This ornamentation reflects the Baroque style in architecture.

One of the characteristics of ornamentation in fountains is being the extension of certain traditions as well as providing aesthetic forms to fountains. The masters who partially engraved the aesthetic concern in art onto fountains preserved the local characteristics.

Therefore, we can observe local motifs spread into cultural extension on fountains in Harput. Because the fountains, which appeal to eyes with ornamentations, are one of Sadaka-i Cariye in the Islamic faith, the inhabitants of Harput brought water to the city by breaking their sweat and building wells and waterways. This important work for water in Harput directly demonstrates the efforts of inhabitants in Harput to leave beneficial works as heritage.

Keywords: Elazığ, Harput, Fountain, Restoration, Ulu Mosque Fountain in Harput.

Öz: Çeşme, geçmişte yaşayan insanların su ihtiyacını karşılayan en önemli mimari öge olduğundan Türk-İslam kentlerinin değerli mimari eserleri arasında yer almaktadır. Bu sebeple suyu aziz bilen Osmanlı, medeniyetinin hem mütevazı, hem de gösterişli yansımaları olan çeşmelerle meydanlarını süslemiştir. Çeşmeler, dönemlerinin mimari üsluplarını taşıyan, sanatsal eserler olduğu gibi şehir merkezlerinde mahalle ve sokakların oluşmasında da belirleyici rol oynamışlardır. Su, insanlığın en büyük ihtiyacı olduğundan asırlardır çeşitli yollarla bu ihtiyacın sağlanması amaçlanmış ve bu amaç ışığında pek çok yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapılar özellikle İslamiyet'in suya büyük önem vermiş olması ve insanlara su sağlamanın hayırlı olduğunu bildirmesi bu önemi daha da artırmıştır. Tarihte bir bölgenin ismi olan Harput'ta da çok sayıda çeşme inşa edilerek çeşme yolu güzergâhlarını oluşturmuşlardır. Bu çeşmelerden birçoğu günümüze ulaşmıştır. Bu çeşmelerden biri Cami Kebir Mahallesinde Ulu Cami bahçesi bitişiğinde yer alan yarım yuvarlak kemerli Harput Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi olup makalemizin de ana temasını teşkil etmektedir. Bu çalışmada, Elazığ İl Merkezi Harput Mahallesi, Şefik Gül Kültür Evi (Gülşen Evi) bahçesinde yer alan Harput Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi, sanat tarihi yönünden incelenmiştir. Çalışmaya kaynak taraması ile başlanmıştır. Bu kapsamda Harput'un tarihi ve coğrafyası, çeşme mimarisinin gelişimi, Harput Ulu Cami (Bey Pınarı) Çeşmesi'nin detaylı olarak yeri, tarihçesi, planı, malzemesi, teknik ve süslemeleri, restorasyon süreci, restorasyon sürecinde tenkit edilen hususlar, öneriler ve sonuç ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Harput, Çeşme, Restorasyon, Harput Ulu Cami Çeşmesi.

1.Giriş

Elazığ geçmişten günümüze kadar birçok medeniyetin egemenlik kurduğu şehirlerden biri olmuştur. Kent, Eski Çağlardan günümüze doğru yerleşim gören Anadolu'nun nadir kentlerinden biridir. İlk yerleşim merkezi olan Harput, birçok kültürü barındırmaktadır. Son zamanlarda Harput Mahallesinde yapılan arkeolojik kazılar Harput Tarihini Orta Tunç Dönemine kadar götürmektedir.

Harput şehri bulunduğu mevki itibariyle Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümüne hâkim bir düzlük üzerinde kurulmuştur. Geçiş alanı üzerinde yer almasından dolayı, ulaşımın yoğunluk kazandığı merkezlerden biri olmuştur (Darkot, 1949:266-299; Hayli, 1992: 6).

Harput, Elazığ'a 4 km uzaklıkta, Uluova'ya hâkim stratejik öneme sahip, sarp kayalıklar üzerinde kurulmuştur. (Ünal, 1997:232) Bazı araştırmacıların Harput ve çevresindeki arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarına göre ilk yerleşim Alt, Orta ve Üst Paleolitik Çağ'a kadar inmektedir. Bu döneme ait izler, Keban Enerji'de, Karapınar mevki, Pağnik (Kaşpınar), Ağın (Küllünü- Arapkir Deresi boyundaki mağaralarda) ve Karataş sığınağında tespit edilmiştir. (Arslantaş, 2008:2) Bununla

beraber, 2016 yılı mayıs ayında, Harput'ta Nevruz Ormanları olarak bilinen alanda M.Ö. 2000-1850 yılları arasına ait olduğu tahmin edilen ve Harput Kabartması olarak adlandırılan rölyefin bulunması, Harput tarihini Orta Tunç Çağı'na kadar götürmektedir (**Foto. 1**) (Demir – Abay – Sevin, 2016:153).

Harput Hurriller, Urartular, Romalılar, Medler, Persler, Partlar, Sasaniler, Selevkoslar, Ermeniler, Bizanslılar, Araplar, Çubukoğulları, Artukoğulları, Selçuklular, Moğollar, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar gibi devletlerin egemenliğinde yer almıştır (Ünal, 1997:232; Danık, 2001: 5).

Harput ve çevresi, Hitit Devleti'nin merkezi Hattuş'a şehrinde (bugünkü Boğazköy) bulunan tabletlerdeki bilgilere göre, M.Ö. 2000'lerde yöre İşuwa (Harput ve çevresi) adıyla anılmaktadır. Harput, M.Ö. 1375-1335 yıllarında Hitit egemenliğine girmiştir (Ardıçoğlu, 1997:8).

Harput Bölgesi M.Ö. VIII. yüzyılda Kral Menuas zamanında, Urartu hâkimiyetine geçmiştir. Harput Kalesi başta olmak üzere Altınova, Norşuntepe, Palu Kalesi, Karakoçan (Bağın) ve İzoli (Kuşsarayı)'deki kitabeler yöredeki Urartu hâkimiyetini açıkça ortaya koymuştur (Sunguroğlu, 1958:65-66).

İran'ın Hemadan şehrinde kurulan Medler (M.Ö 728 - 550) bu bölgede önce Asur sonrasında Urartu hâkimiyetine son vermiştir. Fakat Pers Hanedanlığı da bu bölgede hüküm süren Asurları yenerek bölgenin tamamına hâkim olmuştur (Danık, 2001:6).

Harput, Helenistik Dönemi (M.Ö. 334), Roma Dönemi (M.S. 309) sonrasında Sasani ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır (Çelik, 2009: 25-26; Aşan, 1999: 49).

Hız. Ömer Dönemi'nde (634-644) İslam birlikleri, Suriye ve Irak'tan sonra Doğu Anadolu'ya gelerek (634-44) Harput'u (Hısnı Ziyad -Ziyad Kalesi) fethetmişlerdir. M.S. VII. yüzyılın ortalarından başlayarak Bizans ve Araplar savaşlara sahne olan Harput daha sonra Abbasî Devletinin egemenliğine geçmiştir (Sunguroğlu,1958:92).

Harput'un, tekrardan Bizans egemenliğine geçmesi X. yüzyılda olup XI. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Harput, 1085 yılında Selçuklulara bağlı Çubukoğulları'nın egemenliğine girmiştir. Çubukoğullarının hâkimiyeti kısa sürdüktan sonra 1115 yılında Artuklu Hükümdarı Belek Bin Behram, Harput'da Artukoğulları Dönemini başlatmıştır (Aşan, 1999: 49).

Harput, Artuklu Hükümdarı Belek bin Behrâm'dan sonra (Ö.1124) Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Dâvûd'un egemenliğine girmiştir. 1185'te İmâdüddin Ebû Bekir kendi beyliğini kurmuştur. 1234 İlhanlılar, Dulkadirli Beyliği, Kadı Burhaneddin Beyliği, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri (1465), Safeviler (1507) sonrasında Osmanlıların (1514) hakimiyetine geçmiştir (Ünal, 1997:232-233).

Foto. 1: M.Ö. 1850 – 2000 yıllarına ait Harput Kabartması

Harput, XIX. yy'da siyasi önemini kaybettikten sonra “Mezra” denilen yere taşınır. Sultan Abdülaziz'in adına şehrin adı “Ma'muratü'l-Aziz” diye değiştirilir. 1867'ye kadar eyalet, daha sonra Diyarbakır Vilayetine bağlanarak “Ma'muratü'l-Aziz Sancağı” durumuna geçer. 1871'de Diyarbakır'dan ayrılan Harput, 1878'de de vilayet durumuna getirilir. Cumhuriyet sonrası ise söyleyiş zorluğundan ötürü 10.12.1937 yılında Bakanlar Kurulunun kararıyla “Elazığ” adını alır (Aksın, 2013: 101).

2.Çeşme Mimarisinin Gelişimi

Farsça'da "göz" olarak bilinen “çeşm” den geldiği genel kabul görmektedir. Kaynak, pahar gibi yapılara çeşm, küçük yapılara ise çeşme adı verilir. Fakat XIII ve XIV. yüzyıllarda çeşme yerine daha çok, Arapça'da "göz" anlamına gelen “ayn” kelimesi kullanılmış ve bu kullanım XVII. yüzyılın yarısına kadar sürmüştür (Eyice, 1993: 277-287). Su, medeniyetlerin oluşmasındaki en büyük etkidir. Uygarlıklar, suyun bol olduğu bölgelerde ulaşım ve ticaret yolları oluşturarak kıtaları ve kültürleri birbirine bağlamıştır. (Denktaş, 2002: 873; Bektaşoğlu 2009: 261).

İlk Çağda, Erken Yunan Medeniyetinde pişmiş topraktan yapılmış çeşme örnekleri görülür. M.Ö I. yüzyılda Pompei'de ileri gelen ailelerin bahçelerinde topraktan yapıp mozaikle süslenmiş çeşmeler bulunmuştur (Eyice, 1993: 277).

Bizanslılar, İstanbul'da büyük sarnıçlar yapmışlardır. Bu sarnıçlar bir kısmı İstanbul'un Edirnekapı ve Sultan Selim İlçesindeirler. Bunlar günümüzde Çukurbostan diye anılmakta ve bostan olarak kullanılmaktadır (Çetintaş, 1944: 127-147).

Türk Mimarisinde ilk çeşme, Mardin'de Necmeddin İlgazi tarafından 1109'da yapılmıştır. Selçuklular Çağında Konya'da birçok çeşme inşa edilmiştir. Bu çeşmelerden biri de 1204 yılında Kızılören (Emir Kutlu) Kervansarayının önünde bulunmaktadır. Dış görünüşü itibarı ile sadedir (Önge, 1981:11). Anadolu Selçuklu Dönemi çeşmelerinin en güzel örneği, Sivas'ta 1271 tarihli Sultan III. Gıyasettin Keyhüsrev'in Veziri Şemseddin Mehmet tarafından yaptırılan Gök Medrese'nin cephesindeki anıtsal çeşmedir. Yonca biçiminde bir niş içerisinde, iki renkli taşla süslü olup, köşeleri iri plastik geçmelerle doldurulmuştur. Etrafı iki sıra bordürle çevrilmiş, üstünde ile iki satırlık kitabesi vardır (Aslanapa 1984: 303). Konya Sahip Ata Külliye Sebilleri (1258), adeta birer küçük portal niteliğiyle Selçuklu Dönemi su mimarisi hakkında fikir vermektedir (Geyik 2007: 9).

Osmanlı Döneminde, XVI. yüzyıldan itibaren çok sayıda çeşme inşa edilmiştir. Ana kaynaktan künkler aracılığıyla saraylara, konaklara ve konutlara su dağıtılmış, hemen hemen her sokakta birden çok çeşme ve sebil yapısı halkın kullanımına sunulmuştur (Ödekan, 1997: 396-397).

Osmanlı Devleti'nde; Sultan, Sadrazam, Valide Sultan ve diğer ileri gelenler sosyal hayatlarında döneminin ekonomik, sosyal ve siyasi gücünün göstergesi olarak birçok çeşme yaptırmışlardır. Bu çeşmeler; Vakıf Suları ve Mülk Suları gibi özel kaynaklardan su ihtiyacı sağlanan ve yapım giderlerini devletin üstlendiği çeşmelerdir. Bu çeşmeler ayrıca kent mekânlarını biçimlendiren Osmanlı Külliyelerinin bir parçası olarak döneminin mimari zevkini ve özelliklerini yansıtan birer mimari öge olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İstanbul'da, Osmanlı Devleti tarafından yapılmış ilk çeşmeler Fatih Sultan Mehmed'in Rumelihisarı'nı inşa ederken yaptırdığı 1452 tarihli çeşmelerdir. Bunlardan biri de 1495 tarihli Davutpaşa Çeşmesi'dir. Evliya Çelebi Seyahatnamede, XV. yy.'da İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) 200 çeşme, II. Bayezid'in (1481-1512) ise 70 çeşme yaptırdıklarından bahsetmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in Sadrazamı ve Osmanlı Devleti'nin diğer ileri gelenlerinin yaptırdığı XV. yy.'da İstanbul Çeşmelerinin kaynaklarda tam ve kesin bir listeleri bulunmamaktadır. Erken Osmanlı ve Klasik Dönem çeşmelerinin ana unsuru sivri kemerli cephelerdir. XV. yüzyıl' da İstanbul Çeşmeleri genellikle tek yüzlü duvar çeşmesi tipindedir. Duvar yüzlerinde veya köşelerinde konumlanmışlardır. Günümüze ulaşanların Vefa/Şehzadebaşı Kırk Çeşmeleri Mahalle Çeşmesi, Davut Paşa, Mahmud Paşa Çeşmeleri de külliye parçası olarak inşa edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayıldığı, en güçlü dönemini yaşadığı XVI. yüzyılda inşa edilen İstanbul Çeşmeleri imparatorluğun diğer mimarilerinde görülen üslup ve özelliklerle aynı değerleri taşımaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında yapılan çeşmelerde; bitkisel motifler (selvi, palmet, lale, karanfil) işlenmiştir. Bazı çeşme yüzeyleri seki hizasından düşey olarak yükselerek cepheyi bir çerçeve içerisine almaktadır. (Pilehvarian, 2002: 247-248).

3. Çeşmelerin Sınıflandırılması

Osmanlı Çeşmeleri, Klasik Dönemde biçim ve üslup açısından farklılıklar göstermektedir. Bu çeşmelerden Hayrat olarak yapılanlar; Şehir ve kasaba gibi yerleşim yerlerinin kenarlarında inşa edilmiştir. Bu çeşmeler, insanların su ihtiyacını giderdiği gibi, çeşmenin ön kısmında yer alan yalıklar ile de hayvanların sulamaları yapıldı (**Çizim 1**). Açık arazideki bağ ve bayırda akan pınarlara "Çoban Çeşmesi" denilir. Bir yapıya bağlı olan çeşmelere "Duvar Çeşmesi" denir. Bu çeşmelerin hazneleri duvarın arka yüzündedir. "Namazgâh Çeşmeleri" ise; genellikle şehirlerarası menzil noktalarında, şehrin dışındaki mesire yerlerinde bulunan namazgâhların yanında abdest almak ve su içmek ve için yapılan çeşmelerdir. Mahalle halkının su ihtiyacını karşılamak için musluk ve ayna taşından yapılan çeşmelere de "Mahalle Çeşmesi" denir. Bunların bir kısmı güzel şekillerle süslenmiş birer mimari eserdir. Her dönemin sanat üslubunu yansıtan, bazıları çok mütevazı, bazıları ihtişamlı olan bu küçük sanat eserleri çoğu kitabeli olmakla beraber kitabesi olmayanları da mevcuttur (Eyice, 1993: 282).

Çizim 1: Çeşmenin bölümlerini gösteren şematik çizim (Eyice 2000:282)

Mimari yapı olarak en basitlerinden en gelişmiş olanlara kadar birer anıtsal özellik taşıyan çeşmeler de vardır. Bunlardan biri olan III. Ahmed Çeşmesi hakkında İtalyan yazar Edmondo de Amicis şöyle der:

“Bu çeşme, Türk sanatının en orijinal ve en kıymetli abidelerinden biridir. Bu bir abide değil, zarif bir sultanın bir aşk anında İstanbul'un alnına taktığı mermerden bir ziynettir. Sadece bir kadın anlatabilir bunu. Kalemim, böyle bir tasvir için yeteri kadar ince değil. İlk nazarda bir çeşme olduğu gelmez akla. Dalgalı saçakları duvarlardan taşmış, Çin usulü küçük bir çatıyla örtülmüş, kare şeklinde ufak bir mabede benzer. Dört köşesinde yuvarlak dört küçük sütun veya daha ziyade sevimli dört küçük sebil bulunur. Çatının üzerinde bunlara tekabül eden ve her birine zarif bir âlem geçirilmiş küçük, narin kubbeler vardır. Bunlar, ortadaki daha büyük bir kubbenin etrafına dizilmiştir. Çeşmenin, oyulmamış, işlenmemiş ve uğraşılmamış el ağzına alıp emmek ister. Zaman, biraz altın yaldızlarının parlaklığını almış, renklerini soldurmuş ve mermerleri karartmıştır. Fakat ne kadar eski ve ne kadar karamış olursa olsun, İstanbul'un bütün küçük harikaları arasında hala ilk sırayı işgal ederkadar yeri yoktur. Bu çeşme, billurdan bir fânus altında saklanması gereken bir zarafet, bir zenginlik ve bir sabır harikasıdır. Sadece göz zevki için yapılmamışa benzer. Sanki kendine mahsus bir lezzeti varmış gibi insan küçük bir parçasını.” (Kazıcı, 1999: 322).

III. Ahmet Çeşmesi, Türk rokoko tarzının en güzel örneklerinden olan çeşmenin yapım tarihi 1728 yani XVIII. yy. Mimar Ahmet Ağa tarafından Namazgâh şeklinde inşa edilmiştir. Bu tip çeşmelere Vezir Mehmet Paşa Çeşmesi (1583) örnek verilebilir. Bu çeşmeler dönemin köşk, kasır ve sivil mimarlık eserlerin pencere altlarında ya da duvar nişlerine yerleştirilmiş dekoratif amaçlıdır. Topkapı Sarayı Sünnet Köşkü'nde bulunan çeşme bu gruptandır. XV. yüzyılda karşımıza çıkan diğer bir çeşme tipi de meydan ve iskele başlarındaki çeşmelerdir. Anıtsal görünüme sahip olan bu çeşmelerin bazen tek cephelerinde, bazen de iki veya dört cephelerinde kurnaları vardır (Eyice, 1993:280). Eminönü Yeni Camii'ndeki Rukiye Kadın Çeşmesi (1738) türbeyle birlikte tasarlanmıştır. Koca Mustafa Paşa Mahallesinde yer alan Hekimoğlu Ali Paşa Cami'nin (1734) avlu kapı

düzenlenmesine çeşme de katılmıştır (Kılıç, 2008:30). Kadırğa limanındaki 1768 tarihli Esmâ Sultan ve Edirnekapı Rami arasındaki Topçularda bulunan 1617 tarihli Sadrazam Mehmet Paşa Çeşmeleri de namazgâh çeşmesi olarak kullanılmıştır (Aytaç, 2017:8).

4. Harput Çeşmeleri

Tarihi geçmişi, Paleolitik Döneme uzanan ve yaklaşık 1930’lu yıllara kadar düzenli bir yerleşim gören Harput, dini mimarisi ile ön planda olmasına rağmen su mimarisi açısından da zengindir (**Foto. 2,3**) (Aytaç, 2017: 9).

Harput’un Çeşmeleri Harput’luların, yurtları için nasıl bir ciddiyet ve enerji ile çalıştıklarını görmemiz açısından önemlidir. (**Foto. 3**) Suyu bol olan Harput’ta, 9 hamam ve 55 çeşme bulunmaktadır. Bunlardan 37 tanesinin şehir merkezinde, 18 tanesinin şehir dışı ve yollar üzerinde olduğu, ayrıca evlerde 10 kadar kuyu bulunduğu, bu kuyuların sularının acı olduğu literatürlerde geçmektedir (Sunguroğlu, 1958:367). Bu sular, şehre en az 5, 10.km ya da daha uzun mesafelerden getirilmiştir. Harput’lu, tepe başlarında uzun yıllar çalışarak, kuyular ve kanalları açmak suretiyle şehre suyu getirmiştir. Harput’taki bu mühim su işi doğrudan doğruya Harputluların içten gelen insanlık duygularının kendilerinden sonra hayırlı ve faydalı eserler bırakma yolundaki imanlarının sağlamlığı sayesinde meydana gelmiştir (Sunguroğlu, 1958:367).

Çeşme yapıları genellikle bir vakfa gelir getirmek üzere ya da bir vakfa bağlı hayır eseri olarak inşa edilmişlerdir. Bu amaçla Harput’ta da birçok vakıf kurulmuş, bunların birçoğu, cami, mescit, medrese, mektep, zaviye ve tekke gibi dinî, sosyal ve eğitim amaçlı binaların ihtiyaçlarını karşılamak ve personel ücretlerini ödemek maksadıyla kurulmuştur. Bunlarla birlikte, beledi hizmetler olarak ifade edebileceğimiz çeşme ve su yollarının bakım ve onarımından sorumlu olan vakıflar da vardı. Bu bağlamda, *Meydan Çeşmesi*, *Zeynep Çeşmesi* ve *Deve Gölü* vakıfları, Harput’ta bu doğrultuda kurulmuş vakıflardı. Bu kurumlarda çalışan görevliler, çeşme ve su yollarının bakım ve tamir işlerini yürütmekle sorumluydu. Mesela 18. yüzyılın ilk yarısında Deve Gölü Vakfı mahsûlünden alınmak üzere, Meydan Çeşmesi’nin günlük ikişer akçe ücretle çalışan mütevellisi ve su yolcusu bulunmaktaydı (Uzun ve Çakar, 2017,24 ;Tızlak, 1991: 72).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Atık Esas Defterleri dosya numarası 491/2, sayfa sıra numarası ise 439/28 olarak kayda alınan bu çeşmeler hakkında; “*Harput Şehri Çeşmesi ve su mecraları Vakfının muayyen ücretle mütevelliliği 13 Safer 1150 tarihinde.....*” diye devam eden kayıta cülus berat şerhini görmektediriz.

Foto. 2: Harput’ta havadan genel görünüm (İsmail AYTAÇ Arşivi)

Tablo 1: VGMA Vakıf Kayıt Arşivi Fişi

Kayıt No: 720
 Belge Adı/Türü: Atama Kaydı
 Kayıt Tarihi: 22/02/2015
 BelgeninBilgisayardakiYeri:C:/Hadika/Resim/VGM_ESKI_SAHSIYET_DEFTERİ_00491-0002.00131.jpg

Arşiv Yer Bilgisi

Orijinalinin Bulunduğu Arşiv	VGMA Vakıf Kayıt Arşivi
Arşiv Fon Kodu	Atik Esas Defterleri
Defter No	491/2
Sayfa/Sıra No	439/28

Belge Detayları

Geldiği Yer	
Belgenin Ait Olduğu İl/İlçe	Elazığ/Merkez
Belge İçeriği Kişi/Kurum	Harput Şehri Çeşmeleri ve Mecraları Vakfı
Düzenleme Tarihi	H. 13.02.1150 M.08.06.1737
Yazıldığı Dil/Alfabe	Farsça
Transkripsiyonu	Yok
Çevirisi	Yok
Özeti	Var

Foto 3: Harput'ta 1919 yılında bir çeşme yapımı (İsmail AYTAÇ'dan)

Foto 4: Harput Camii Kebir Mahallesi (XIX. yy.)

Foto 5: Harput Camii Kebir Mahallesi

5. Harput Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi

5.1. Yeri ve Konumu

14 pafta ve 454 parsel üzerinde yer alan Harput Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi, Harput'da Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer almaktadır. Bu Mahalle Harput'un en eski müslüman mahallelerinden biri olup mahalleye adını veren tarihi Harput Ulu Cami, XII. yüzyılda Artuklu Döneminde yapılmıştır. Harput'a egemen olan Artuklular, kalenin dışında İslam yerleşimlerini kurmuş olup bu yerleşim yerlerinden en önemlilerinden biride Ulu Cami ve etrafında oluşan Cami-i Kebir Mahallesidir. 16. yy. Harput Tahrir Defterlerinde Mahallenin nüfusu 400 haneden fazla olduğu belirtilmiştir (**Foto. 4,5**). Tarihi süreç içinde mahallede nüfus artışları ve azalmaları olmuşsa da her zaman önemini koruyan bir özelliğe sahip olmuştur.

Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer alan Harput Ulu Cami (Bey Pınar) Çeşmesi, doğusunda Harput Ulu Cami, kuzeyinde ise Şefik Gül Kültür Evi yer almaktadır (**Foto. 7**).

Foto 6: Çeşmenin havadan görünümü (2019)
(Elazığ KUDEB Arşivi)

Foto7: Çeşmenin havadan görünümü (2019)
(Elazığ KUDEB Arşivi)

5.2. Tarihçesi

H.1310/M.1892-1893 tarihli yapı, Osmanlı Dönemi eseridir (Görkem 1986: 191; Danık, 2004:161). Çeşme, DKVKBK Müdürlüğü tarafından 30.05.1985/1089 ve 15.12.2011/214 tarih ve karar numarası ile II. gurup olarak tescillenmiştir.

Harput Ulu Cami (Bey Pınar) Çeşmesi'nin iki adet kitabesi bulunmaktadır. Birinci kitabe çeşme kemerinin doğu köşesine yerleştirilmiştir. Üzerinde tarih bulunan birinci kitabe Şefik Gül Kültür Evi'nin restorasyon çalışmaları sırasında konağın avlusunda çıkartılmıştır. Üzerinde şunlar yazılıdır:

سنة في طالا، آلاهو “Allahu Teâla, Fi sene H.1031/M. 1616” (Foto. 9)

İkinci kitabe ise çeşme kavsarasının merkezinde ve tas /testi nişlerin üzerinde yer alır. Kitabe 0.30 x 0.32 m ebadında olup cel-î tâ'lik ile yazılmıştır. Şunlar yazılıdır.

“İlâhî gerek muhtâcın seyyîdi.....

Sen it gâvvâs bir münevver.....

Didüm cevherle târihin bu çeşme.....

İçir eşedille haremde.....

Sene 1310/ M.1892-1893”(Görkem, 1986: 191) (Foto. 8).

Foto 8: Eyvanlı cephedeki tarih yazılı kitabe

Foto 9: kemerin doğu köşeliğindeki kitabe (Konağın restorasyounda bulunmuştur.)

5.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Yarım daire kemerli eyvanlı bir çeşmedir. Tek cepheli olan yapının kemer yüksekliği 3.00 m, genişliği 3.75 m, derinliği ise 1.90 m olup dikdörtgen bir plana sahiptir (Çizim 2,3,4,5). Eyvanın zeminine sonradan eklenen 0.30 m yüksekliğinde, 0.85 m genişliğinde ve 0.68 m derinliğine sahip betonardan yapılmış su teknesi yerleştirilmiştir. Çeşmenin cephe duvarlarında 15 cm taşıntı yapan saçak bulunur. Çeşme üst örtüsü betonla kaplanmış olup dıştan kırma çatı biçimindedir (Foto. 12,13).

Lüleden akan su önce su teknesine oradan da dikdörtgen formlu küçük bir süs havuzuna akıtılmaktadır. Burada biriken su, bahçe ihtiyacında kullanıldığı gibi belli bir yükseltiye kavuştuktan sonra doğal akışı ile toprağa ulaşmaktadır (**Foto. 11,15**).

5.4. Malzeme ve Teknik

Çeşme inşa malzemesi olarak dış beden duvarlarında kaba yonu taş, köşeliklerinde yer yer düzgün kesme taş ve moloz taş malzeme kullanılmıştır. Yarım daire kemerli eyvanlı niş içerisinde ise düzgün kesme taş malzemeyle cephe hareketlendirilmiştir. Beden duvarlarında, kaba yonu taş, moloz taş ve aralarında beton harç kullanılmıştır (**Foto. 10,11**). Çeşmenin tahliye havuzunun bulunduğu zemin restorasyondan sonra beton malzemeyle yapılmıştır.

Çizim 2: Çeşmenin planı (A.F.Aktaş'tan 2008)

Çizim 3: Çeşmenin cepheden görünüşü (A.F.Aktaş'tan 2008)

Çizim 4: Çeşmenin planı, kesiti ve görünüşü (Mimar M. Coşkun'dan 2004)

Foto 10: Çeşmenin batı cephesi

Foto 11: Çeşmenin Güneybatı cephesi

5.5. Süsleme

Restorasyon ile birlikte çeşme kemerinin batı üst köşesine kufegi taşa işlenmiş vazo içerisinde bir bitki motifli dikkat çekmektedir. Bu motifin üzeri baklava dilimi ile süslenmiştir (**Foto. 32**). Bu süsleme ögesi mimari yapılarıdaki batılılaşma dönemi Barok Üslubunu anımsatmaktadır. Şefik Gül Kültür Evi'nin restorasyonu sırasında bulunan bir kitabe, çeşmenin yarım yuvarlak kemerinin doğusuna süsleme amaçlı olarak eklenmiştir. Çeşmenin merkezine yerleştirilen ayna taşı, kırık çizgilerin oluşturduğu zig zag ile bezenen üç sivri kemerle bölümlenmiş olup (**Foto. 16,18**) ortada yer alan kemer köşeliklerine ise geometrik kompozisyonlu iki madalyon konulmuştur (**Foto. 17**). Ayna taşının üzerinde ise kaş kemerli iki adet tas nişi yer alır. Benzer örneği Afyon Taş Pınar Çeşmesi (XVIII. yy.)'nde görebiliriz (Akarsu, 2006: 78).

Foto 12: Güneydoğu cepheden restorasyon öncesi

Foto 13: Güneydoğu cepheden restorasyon sonrası

Foto.14:Güneydoğu cepheden restorasyon öncesi

Foto.15:Güneydoğu cepheden restorasyon sonrası

Foto. 16: Üç adet sivri kemerle ayrılan ayna taşı

Foto. 17: Madalyon şeklindeki geometrik kompozisyon

Foto 18: Ayna taşındaki zig zag süsleme

Foto 19: Kaş kemerli iki adet tas/testi nişi

5.6. Restorasyon Süreci

Çeşme, 2005 yılında restore edilmiştir. Gelecek nesillere aktarılması adına koruma yaklaşımı sergilenmiş olsa da, çeşmenin aslına uygun olarak restorasyonunun yapılmadığı söylenebilir (**Foto. 20**). Çeşmeye restorasyon sürecinde eklenen ve aslına uygun olmayan üst örtüsü, günümüzde beton malzemeyle kapatılıp 0.15 m'lik saçak çıkıntısı ile sonlandırılmıştır (**Foto.12,13**). Çeşmenin mevcut arşiv fotoğrafları incelendiğinde, saçığın olmadığı üst örtünün ise Elazığ ili sınırları içinde yer alan diğer çeşmeler gibi düz dam üst örtüye sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çeşme kemerinin doğu köşeliği ile çeşme kavsarısının merkezindeki kitabe metni çevresindeki kullanılan beton sıva yapıyı orijinaliğinden uzaklaştırmıştır (**Foto. 9**).

Foto 20: Güney cephe restorasyon öncesi görünüm

Foto 21: Güney cephe restorasyon sonrası görünüm

Foto 22: Çeşmenin genel görünümü

6. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Harput Ulu Cami (Bey Pınar) Çeşmesi, bir yapıdan bağımsız yarım daire kemerli ve eyvanlı olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Bu bağlamda Harput Çeşmelerini bir yapıyla bağımlı ve ve bir yapıdan bağımsız olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Yapıya bağımlı çeşmeler bir niş şeklinde olup giriş cepheleri yarım daire veya sivri kemerlidir. Yapıdan bağımsız olanlar ise eyvan biçimlidir.

Harput Ulu Cami (Bey Pınar) Çeşmesi'ne yakın yerlerdeki benzer örnekleri; Harput Ağyolu Çeşmesi, (Foto.23) Harput Çahpur Çeşmesi (XIX. yy. başı), (Foto.28) Harput Çapçaklı Çeşmesi, (Foto.24) Harput Alaaddin Bey Çeşmesi (1580-1581), (Foto.25), Harput Meydan Çeşmesi (1878-1879), (Foto.26) Harput Orta (Pınarı) Çeşmesi, Harput Üç Lüleli Çeşmesi (1905 – 1906 – 1907), (Foto.29), Palu Maço'nun Çeşmesi, Palu Ulu Cami Çeşmesi, Palu Ahmet Efendi Çeşmesi, Habab I. ve II. Numaralı Çeşmeler, Kovancılar Kalove Çeşmesi (1903 – 1904), Kovancılar Mağara Köyü Çeşmesi ile Alacakaya Bağın Çeşmeleri gibi bağımsız çeşmeler sayılabilir. Bununla birlikte aynı plan özelliklerinde yapılmış yakın örnekleri Arapgir İlçesi'nde yer alan Hacı Şerif Ağa Çeşmesi(1873), Mergüsü Çeşmesi(1903), Kayakesen (Anberge) Çeşmeleri(1889) sayılabilir(Şen, 2018: 162,182,187-188).

Eyvanlı çeşmelerin bir nevi çamaşırhane vazifesi de gördüğü söylenebilir. Özellikle eyvan içerisinde bayanların yün, yatak ve yorgan gibi malzemeleri mahremiyete uygun bir biçimde rahatça yıkayabildikleri belirtilebilir.

Vazo motifi, Türklerde Osmanlı Devrinde yaygınlık kazanmıştır. Mezar taşları ve çeşmelerde sıkça kullanılan bu motif XVI. yy'da sade iken XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılda daha gelişmiş olarak rastlayabiliriz(Çal – İltar, 2011: 43).

Elazığ İli Çeşmeleri'nin inşa malzemesinin taş olmasına bağlı olarak yapılarda taş süsleme görülür. Elazığ çeşmelerinin taş süsleme programında bitkisel ve geometrik, nesnel ve silmeler olmak üzere toplam dört farklı tür ile karşılaşırız. Bunlar; kozalak motifi, vazo içinde bitki motifi, çiçek motifi ve dal motifidir. Bu süslemelerden kabartma tekniği kullanılarak yapılan vazo içinde bitki motifi, Harput Ulu Cami (Bey Pınarı) Çeşmesi ile Harput Üç Lüleli Çeşme'sinin (1905 – 1906 / 1907 – 1908) kemer köşeliklerinde de rastlayabiliriz. Bu çeşmelerde karşımıza çıkan vazolar farklı formdadır. Vazolar formlarıyla daha çok birer saksıyı andırır. Her iki çeşmede de yer alan ve vazoların gövdesi, ortasına doğru daralarak devam eder. Gövdeden itibaren yukarıya doğru genişleyen vazoların ağız kenarları zig zag motifi şeklindedir. Restorasyonda eklenen Ulu Cami (Bey Pınarı) Çeşmesi'ndeki vazo; belirgin köşeleri ile dikati çekerken, Üç Lüleli Çeşme 'de yer alan vazo yuvarlak hatları ile daha çok bir bardağı andırır. Üç Lüleli Çeşme 'de vazo içinde yer alan bitki motifi bir tepe yaprağı ile sonlandırılırken Ulu Cami (Bey Pınarı) Çeşmesi'nde yer alan ve bitkinin tepe yaprağı baklava dilimi biçiminde düzenlenmiştir.

XVIII. ve XIX. yüzyıl ile görülmeye başlayan bu motifin benzerlerini, Elazığ İli dışında İzmir Mustafa Efendi Çeşmesi'ni (1795), İzmir Kemeraltı Çeşmesi (XVIII. yüzyıl), İstanbul Ayşe Hatun Çeşmesi (1794), Kaptan Gazi Hasan Paşa Çeşmesi (1780) (Çetinkaya 2012: 92), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1783), İstanbul II. Mahmut Han Çeşmesi (1811) görülmeye başlar (Geyik 2007: 32 – 70; Pilehvarian, 2002: 151).

Foto. 23: Harput Ağyolu Çeşmesi

Foto. 24: Harput Çapçaklı Çeşmesi

Foto. 25: Harput Alaaddin Bey Çeşmesi

Foto. 26: Harput Meydan Çeşmesi

Foto. 27: Harput Zeynep Çeşmesi

Foto. 28: Harput Çahpur Çeşmesi

Foto. 29: Harput Üç Lüleli Çeşme

Foto. 30: Üç Lüleli Çeşmenin vazo içindeki bitki motifi

Foto.31: Harput Ulu Cami (Bey-Pınarı) Çeşmesi

Foto.32: Harput Ulu Cami (Bey-Pınarı) vazo içindeki bitki motifi (kabartma)

7. Sonuç

Hayatın kaynağı ve de vazgeçilmez ögesi olan su, yerkürenin yapısı ve canlıların yaşaması için hayati öneme sahiptir. Su, medeniyetlerin oluşmasında en büyük faktör olmuştur. İnsanlığın en büyük ihtiyacı olduğundan asırlardır çeşitli yollarla bu ihtiyacın sağlanması amaçlanmış ve bu amaç doğrultusunda pek çok yapı yapılmıştır. Nitekim islam inancında çeşme, sürekli sevaba vesile olan hayır - hasenat (cami, mektep, medrese vb. gibi) anlamında olan Sadaka-i Cariyelerdendir. Hadis-i şerifte de “sadakanın en faziletlisi su teminidir” denilerek konunun önemi vurgulanmış ve bu hadis müslümanlar için aynı zamanda önemli bir teşvik olmuştur.

Çeşmelerdeki süsleme unsurlarının özelliklerinden biri belli bir geleneğin uzantısı olduğu gibi bir diğer özelliği de çeşmelere estetik bir form verilmesidir. Sanattaki estetik kaygıyı kısmen de olsa çeşmelere nakşeden ustalar, yöresel özelliklerini de korumuşlardır.

Harput Ulu Cami (Bey-Pınar) Çeşmesi eski fotoğraflarına sadık kalınmadan yapılan bazı eklemelerle yapı orijinal halinden uzaklaştırılmıştır. Bu eklemeler, vazo içerisinde süslemeler ve saçak bölümünün dışarıya taşınmasıdır. Bu amaçla Harput'ta restorasyonu gerçekleştirilen tarihi çeşmeler ile ilgili yapılacak ciddi onarımlarla orijinallik gözetilmelidir. Bu çeşmelerde kültürel uzamın içine serpiştirilmiş yöresel motiflere şahit olmaktayız. Süslemeleriyle göze hitap eden çeşmeler, islam inanç dairesinde de sadaka-i cariyeler oldukları için Harputlular da uzun yıllar alın teri dökerek, kuyular ve kanallar açıp, şehre su getirmişlerdir. Harput'taki bu mühim su işi doğrudan doğruya Harputluların, kendilerinden sonra da faydalı eserler bırakma yolundaki çabalarını göstermektedir.

Kaynakça

- Aksın, A., (2013). “Harput’un Mezra’ya Taşınması Sürecinde İlk Vilayet Konağı”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 101-110.
- Ardıçoğlu, N., (1997). *Harput Tarihi*, Elaskav Yayınları, Ankara,
- Arslantaş, Y., (2008). “Paleolitik Çağ’da Elazığ Yöresi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 1-10
- Aslanapa, O., (1984). *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Aşan M., B., (1999). “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânın Tarihi Gelişimi”, *Dünü ve Bugünü ile Harput Sempozyumu*, C.I, TDV. ElazığŞubesi Yayınları, Elazığ, 49-65.
- Aytaç, İ., (2017). “Çahpur Çeşmesi”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C.,IV., S.1, Elazığ, 1-22.
- Bektaşoğlu, M., (2009). *Anadolu’da Türk İslam Sanatı*, Dip Yayınları, Ankara.
- Çal, H.,-İltar, G.,(2011). *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara.
- Çelik, A., (2009). “Tarihi Perspektif İçinde Harput”, *Geçmişten Günümüze Harput Mimarisi Panel – Forum*, Elazığ Valiliği - Elazığ Belediyesi Fırat Üniversitesi- Mimarlar Odası Genel Merkezi Çekül Vakfı Katkılarıyla, Elazığ, 25-26.
- Çetinkaya, E., (2012). *Bursa Çeşmeleri*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Çetintaş, S., (1944). “Türklerde Su – Çeşme, Sebil”, *Güzel Sanatlar Dergisi*, Ankara.125-147.
- Danık, E., (2001). *Orta Çağda Harput*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Danık, E., (2004). “Yukarı Fırat Bölgesi 2004 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları” *Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, Sakarya, 155-170.

- Darkot, M. B., (1949). "Harput", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 296-299.
- Denktaş, M., (2002). "Anadolu Türk Mimarisinde eşmeler". *Türkler Ansiklopedisi*, c.7, Ankara, 872-877.
- Demir, B.,- Abay, E.,- Sevin,V., (2016). "Harput Kabartması Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, s.153, İstanbul, VII-XVI.
- Eyice, S., (1993). "eşme" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.8, 277-287.
- Geyik, G., (2007). *İzmir Su Yolları*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Görkem, İ., (1986). "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, Elazığ. 167-177.
- Hayli, S., (1992). *Harputun Tarihi Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Semineri, Elazığ.
- Karasu, G., (2006). *Afyon eşmeleri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanata Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Kazıcı, Z., (1999). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 322.
- Kılıç, A., (2008). *Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi*, Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Van.
- Ödekan, A., (1997). "Sebil" Maddesi, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul, 1627.
- Önge, Y., (b), (1981). "Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz eşmeler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s.1, Konya.
- Pilehvarian, N.K., (2002). "Osmanlı eşme Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: c.12, 247-251,
- Sunguroğlu, İ., (1958). *Harput Yollarında*, C.I, Elazığ Kültür ve Tanıtım Yayınları, İstanbul, 92.
- Şen, K., (2018). *Arapgir İlçesinin Tarihçesi ve Kültür Varlıkları*, Akademisyen Yayınevi, Ankara.
- Tızlak, F., (1991). "XIX Yüzyılın İlk Yarısında Harput Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, s. XXII, Ankara. 69-75.
- Ünal, M. A., (1997). "Harput", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul, 232-235.